

האם נאסרה מלאכה כלאחר יד בשביעית?

פתיחה ובירור גדר דין כלאחר יד בהלכות שבת

במאמר זה נעסוק בשאלה האם יש הבדל הלכתי בין העושה מלאכה בשביעית כדרכה לעושה באופן שונה מהרגיל, בשינוי. בקצירה ובצירה קיים אמנם הבדל בין הקוצר כדרך הקוצרים לקוצר שלא כדרך הקוצרים, אולם מכיוון שמלאכות אלו לא נאסרו באופן מוחלט לא ייפלא שיש דרך לעשותן על ידי שינוי מהדרך הרגילה, ואנו נתמקד במלאכות האחרות. דיון זה משיק למספר דיונים עקרוניים בגדרי מלאכות שביעית, ואגב התמקדות בעיקר יתבררו מספר נקודות עקרוניות. לאחר שניגע ביסודו של דין שינוי, נעסוק בשני מקורות שיש לבחון האם הם מלמדים על משמעותו של דין זה גם בהלכות שביעית. אחר כך נדון בשאלת המקור האפשרי להשפעת השינוי על הלכות שביעית ונעסוק במהותה של מצוות 'ושבתה הארץ' ובהשלכות הנובעות מכך לעניינו. נסיים בבירור ענין עשיית סגולה לטובת צמיחת הפירות המשיקה לשאלת השינוי.

הגדרת המושג שינוי

דיונו במושג שינוי במלאכת שביעית יתבסס על הבנת המושג שינוי בהלכות שבת, ולאחר שנסקור את העניין, נוכל לבחון את השווה והשונה בין שבת לשביעית. מצינו בהלכות שבת פטור של 'כלאחר יד' שמשמעותו שינוי מהדרך שבה נעשית הפעולה בדרך כלל. כאשר מלאכה נעשית בשינוי אדם אינו עובר איסור דאורייתא, ולעיתים אף לא על איסור דרבנן. יישומו של המושג שינוי במציאות צריך להיעשות תוך בחינת המרחק בין העשייה הרגילה לבין זו השונה. לעיתים חז"ל מגדירים דבר זה, למשל פטורו של ימני הכותב בשמאל,¹ ולעיתים נדרש שיקול דעת כדי להגדיר האם מדובר אכן בשינוי משמעותי. באופן פשוט דין שינוי אינו תלוי בהבדל ניכר בטיב התוצאה בין עשייה רגילה לעשייה משונה. כך ניתן ללמוד מפטורו של המוציא מרשות לרשות כלאחר יד, שפטור למרות שאין הבדל בתוצאה.² אולם, נעיר שדבר זה אינו מוסכם. החתם סופר (הידושים ליומא לד, ב; מובא

1. שבת קג, א. ועיין מ"ב (ש"מ, ס"ק כב) ושבת הלוי (ח', עו) בשאלת דין של מלאכות אחרות שנעשות בשמאל.

2. שבת צב, א.

באנציקלופדיה תלמודית ערך כלאחר יד ציון 151) כתב בדעת הירושלמי ובדעת ראשונים שהמשנה לעשות מלאכה בכלי שאין דרך לעשותה בו, אינו חשוב משום כך כעושה כלאחר יד, ואין לפטרו אלא אם כן השינוי משפיע על התוצאה והמלאכה אינה נעשית יפה בעקבותיו. אולם, אם השינוי אינו משפיע על איכות עשיית המלאכה, והמלאכה נעשית באותה צורה, חייב. וכן מצינו בשו"ת רב פעלים (חלק א אורח חיים סימן כ):

ואמר לי בני... דיש לחלק ולומר כתיבה בשמאל גריעה טפי, דודאי אינו יכול לכתוב כתיבה שלימה בשמאל כמו שכותב בימין, אבל תולש בפיו יכול לתלוש תלישה שלימה כמו שתולש בידו, דרק דרך התלישה הוא כלאחר, אבל גוף התלישה אין בו מחסור כלל... ונומיתי לו כן דברת.

אולם ההבנה הפשוטה אינה תולה את המושג שינוי בהבדל בתוצאה.³

מקור הפטור

השיטה העיקרית במקור פטור כלאחר יד בשבת היא שמקורו בדין מלאכת מחשבת. כך כתב החלקת מחוקק (אבן העזר קכג ס"ק ה, וכן הבית שמואל שם):

לכתחלה יכתוב הסופר בידו הימני - משמע בדיעבד כשר הגט אם כתב בשמאל אף שאינו שולט בשתי ידיו אף על גב דלענין שבת כתב בשמאלו לאו כתב היא ובגמרא מדמה גט לשבת לענין כתב ע"ג כתב אפשר לומר דלאו לכל מילי מדמינן לשבת דבשבת בעינן מלאכת מחשבת דומיא דמשכן ע"כ כל שכתב כלאחר ידו או בשמאלו לאו מלאכת מחשבת היא אבל מ"מ כתב מיקרי לענין גט.⁴

לפי זה אין להשליך משבת לכל התורה.

הרב פרנק מוכיח דעה זו מדברי הגמרא (שו"ת הר צבי אורח חיים ב, לז):

הנה יש לדון דפטורא דכלאחר יד אינו אלא באיסורי מלאכת שבת, דבשבת קפיד רחמנא על מלאכת מחשבת, אבל בשאר איסורי תורה דלא בעינן דומיא דמלאכת המשכן מנ"ל דכלאחר יד פטור. וכן משמע בבכורות (דף כד ע"א) דאמר אלא לעולם סבר רב דבר שאינו מתכוין אסור ותולש לאו היינו גוזז, וביו"ט היינו טעמא דשרי דהו"ל עוקר דבר מגידולו כלאחר יד, הרי אף על גב דביו"ט שרי משום דהוי

3. יעוין למשל באנצ"ת שם בדברי האגלי טל שיובאו להלן, וכן בדברי הרב שלום גלבר (נתיבות שלום סימן מ"ב ס"ה). עם זאת, העיר ת"ח שאפשר שלעיתים נעזר בבחינת התוצאה כדי להגדיר האם בסה"כ נעשה כאן שינוי משמעותי.

4. מצאנו בראשונים את הביטוי "מלאכה חשובה" (ראבי"ה חלק ב הלכות לולב סימן תרצד), או "דגמרינן ממשכן" (ספר התרומה סימן ר"ה), אך לעניננו נראה שאין הבדל משמעותי בינם לבין האחרונים הנ"ל, ויעוין קהילות יעקב פסחים נ"ב.

כלאחר יד, מ"מ לגבי בכור הוצרך להקדים דמהאי טעמא שרי משום דס"ל תולש לאו גוזז הוא דאין כאן מעשה איסור, אבל אם היה ס"ל דתולש גוזז הוא לא היה אפשר לומר דבבכור מותר משום כלאחר יד, והיינו כמו שאמרתי דבשאר איסורי תורה ליכא למיפטריה מטעם דהוי כלאחר יד.⁵

שיטה אחרת מצויה בקובץ שעורים ולפיה מדובר בדין כללי בתורה (כתובות אות רב):

ונראה דהא דפטור בשבת בעושה כלאחר יד אינו דין מיוחד באיסורי שבת כמו מקלקל ומלאכה שאצל"ג, אלא כן הוא בכל דיני התורה, שלא נאמרו אלא כפי דרך הרגיל, ומהאי טעמא פטור באכילת והנאת איסור שלא כדרך אכילה והנאה דכיון דכתב קרא אכילה סתם לא איירי אלא בכדרכה... וראיה לזה, דפטח שבישולו בחמי טבריא דפטור כמו בשבת, דתולדת חמה אינו בישול, וטעמא דפטור בשבת משום דאין דרך בישול בכך, כמו שפירש"י שבת ל"ט, ונראה דה"ה לענין מבשל בשר בחלב בחמה דג"כ פטור משום דאין דרך בישול בכך.

האגלי טל מחלק בין שני סוגי שינוי, שינוי בפעולה ושינוי בתוצאה (פתיחה ג):

הנה מלאכה כלאחר יד יש בשני אופנים. יש שהמלאכה עצמה בלתי נפעלת כראוי והיא שינוי באיכות הנפעל כענין הנזרע בעציץ שאינו נקוב שלא נזרע כי אורחיה אף שבאיכות הפועל לא היה שום שינוי, ויש מלאכה כלאחר יד שהוא שינוי באיכות הפועל לבד ולא באיכות הנפעל כגון כתב בשמאלו אף שהנפעל דהיינו הכתב נעשה כראוי להיות שאימן את ידיו וכתב אותיות מיושרים כמו אם היה כתב בימינו וכן המוציא מרשות לרשות כלאחר ידו, אף דעצם המלאכה היא בהחפץ המובא לרשות אחרת, ובהחפץ אין שום שינוי ומונח עתה ברשות האחרת כאילו היה מוציאו כדרכו, רק שיש שינוי באיכות הפועל שלא עשה המלאכה כדרך עשיית מלאכה ההיא.

לדבריו, שינוי במעשה הוא דין בהלכות שבת בלבד הנלמד ממלאכת מחשבת, בעוד שינוי ב"איכות הנפעל" ובתוצאה הוא דין כללי בכל התורה, וכעין דברי הקובץ שיעורים.

והנה, אין מי שיחלוק על הדינים הברורים שהביא הקובץ שיעורים ולפיהם דין שינוי נאמר בכל התורה. אך יש מקום לומר שמקורם שונה, ואין הם דומים לדין 'כלאחר יד' הפשוט. יתכן שניתן לראותם כדין שינוי בנפעל או בתוצאה, לפי דרכו של האגלי טל, ונאמר שגם החלוקת מחוקק מודה ששינוי בתוצאה נאמר בכל התורה. אפשרות נוספת היא להבינם כחלק מדין שלישי שאותו הגדיר הרב אשר וייס והוא (מנחת אשר שבת סימן עה):

5. להלן יובאו דברי החזו"א לפיהם אין ראייה מכאן.

במקום שיש שינוי בחפצא... כתב רש"י בשבת ק"ח ע"א דהקוצר מעציץ שאינו נקוב פטור, משום דאין דרך זריעה שם... אין כוונת רש"י שם לגדר שינוי דכלאחר יד... אלא דאין איסור קוצר אלא בדבר שהוא מחובר לקרקע כדרך בעולם... זה נראה ביאור דברי רש"י... דמה דאין בישול בחמה... היינו משום דאין זה דרך בישול... וכיון דאין בישול ללא חום בעינן שיהא מקור החום שעל ידו מבשלים, כעקר דרך העולם... וגדר שינוי זה אינו במעשה האדם אלא בעצם החפצא של המעשה, וגדר זה כללי הוא בכל דיני תורה.

דין שינוי בשביעית

לאור האמור לעיל עלינו לשאול מה דינו של אדם העושה את אחת מהמלאכות האסורות בשביעית בדרך שונה מהרגיל, האם עבר בכך על איסור תורה,⁶ או שמא אין בכך איסור תורה אלא דרבנן ואולי הדבר אף מותר לגמרי. לכאורה הדבר תלוי באמור בסעיף הקודם, שכן אם מקור דין שינוי בדין מלאכת מחשבת, התשובה תלויה בשאלה האם בשביעית נאמר דין מלאכת מחשבת. אם דין שינוי הוא סברה כללית בכל דיני התורה, הוא נאמר גם בשביעית. וכן, אם מדובר בשינוי בתוצאה, נוכל לומר לאור חילוקו של האגלי טל שגם בשביעית ינהג פטור זה, אף אם הוא לא ינהג במצב של שינוי באופן העשייה בלבד. דיוננו יישוב סביב שני מקורות שבהם אנו עשויים למצוא תשובה לשאלתנו, ובסברה כללית בענין שביעית העשויה להשפיע על הדין.

חלק ב - דין קציצת בתולת שקמה ומשמעותו לדין שינוי

קציצת בתולת השקמה

קיימים (לפחות) שני מקורות בהלכות שביעית שמהם משתמע לכאורה שדין שינוי קיים גם בשביעית. כאמור לעיל, לדעה שדין שינוי בנוי על הנחה כללית בכל דיני התורה, אין בכך שום קושי. אולם, לדעה העיקרית הרואה בשינוי דין בהלכות שבת, הנובע מדין מלאכת מחשבת, נצטרך להבין את פשרם של מקורות אלו, שהרי דין מלאכת מחשבת לא נאמר בשביעית, וכפי שכתבו תוס' (גיטין מד, ב ד"ה "שנתקוצה"; מ"ק יג, ב ד"ה "נדירה") בהסבירם מדוע פטור מלאכה שאינה צריכה לגופה לא נאמר בשביעית כבשבת: "גבי שביעית לא בעינן מלאכת מחשבת".

במשנה למדנו (שביעית ד', ה):

אין קוצצין בתולת שקמה בשביעית מפני שהיא עבודה רבי יהודה אומר כדרכה אסור אלא או מגביה עשרה טפחים או גומם מעל הארץ.

6. במלאכה דאורייתא ובזמן ששביעית נוהגת מדאורייתא.

הרמב"ם פסק כרבי יהודה (שמיטה ויובל א', כא-כב):

אין קוצצין בתולת שקמה בשביעית כדרך שקוצצין בשאר השנים מפני שקציצתה עבודת אילן, שבקציצה זו תגדל ותוסיף, ואם צריך לעציה קוצץ אותה שלא כדרך עבודתה כיצד קוצצה, מעם הארץ או למעלה מעשרה טפחים. ומשמע מדברים אלו ששינוי מתיר את האיסור. וכמו שכתב במקדש דוד (שביעית סימן נ"א):

והנה לא כתב באופן שאינו מועיל לאילן כלל אלא שלא כדרך עבודתה, ונראה דכל ע"י שינוי שרי.⁷

אולם מדברי הגמרא בבבא בתרא (פ, ב), "מעם הארץ ודאי קשי לה", עולה שקציצה מעם הארץ אינה מטיבה לאילן וא"כ נראה שהיא אינה דומה לשינוי רגיל, ואין להוכיח ממנה שדין שינוי נאמר גם בשביעית. וכ"כ בדרך אמונה (שם):

דבאופן זה מזיק קצת לאילן ואין לחוש לעבודת האילן.

ובביאור ההלכה הוא הוסיף וסייג מעט את הדברים:

ונראה הא דאמר בגמ' מקשה קשי לה נראה דאין הכונה שזה מזיק לאילן ומקלקלו דלא מסתבר כלל דבשביל שצריך לעצים יקלקל את כל האילן אלא הכונה שלא יהא השבח שהיה ראוי להיות

הביאור הלכה שם הסביר שההיתר נובע מדין 'לאוקמי', שיתכן שקציצה זו אינה משביחה את האילן. המקדש דוד, לעומת זאת, סבור שכיוון שיש תועלת מסוימת בפעולה, מוכרחים להבין שההיתר מבוסס על שינוי.⁸

הסבר השינוי בקציצת בתולת השקמה כנספח לעיקר ההיתר

דחייה נוספת של ראיית דברי הרמב"ם כמקור לדין שינוי עולה מדברי מרן הרא"ה קוק (קונטרס אחרון לשבת הארץ סעיף ט). לדבריו, ההיתר מבוסס בעיקרו על ההנחה שכוונת הקוצץ אינה להשביח את האילן כך שהוא אינו מתכוון להשבחה. לדבריו, הרמב"ם סבור שחוסר הכוונה מתיר בשביעית:

דבשביעית לא איכפת לן בפסיק רישא, וכל שאינו מתכוון מותר שכן כתב [פירוש המשניות שביעית פ"ד, מ"י] אהא דהמזנב בגפנים והקוצץ קנים, ר' יוסי הגלילי אומר ירחיק טפח ור"ע אומר קוצץ כדרכו, בקרדום או במגל ובמגירה ובכל מה שירצה- והענין שאין צריך שינוי בכרתו, וזה כשלא נתכוון לזמור- והנה כאן א"א

7. את הסברו של המקדש דוד לכך שדין שינוי נאמר גם בשביעית נביא להלן.

8. ועניין האוקמי שהוזכר בדרך אמונה, מוסב לדעת המקד"ד על קציצה שלא בצמוד לארץ, יעויין בתוס' ד"ה "לא מקשי".

לומר כדברי התוס' [סנהדרין כ"ו, ע"א ד"ה לעקל], דעביד ליה בענין דוודאי קשי ליה, שהרי מפורש נאמר שקוצץ כדרכו ואינו צריך לשום שינוי כלל, ועיקר טעמא הוא רק משום שאינו מתכוון, א"כ ש"מ דהרמב"ם ס"ל דבשביעית לא איכפת לן משום פסיק רישא.

יסוד ההיתר אפוא הוא חוסר הכוונה להשבחה, ומדוע חכמים הצריכו גם שינוי? ממשיך הרב ומסביר את דין קציצת בתולת השקמה:

וצ"ל לשיטה זו, שמה שמצינו לפעמים שהחמירו לשנות זהו רק משום מראית עין... ונראין הדברים שעבודה הרגילה להעשות בצורתה ע"פ רוב לשם עבודת האילן - החמירו בה משום מראית עין, לעשות דווקא בשינוי גם כשצריך לעצים... בקציצת בתולת השקמה, נראה שרוב הקציצה היא לשם השבחת האילן... לכן אסור לעולם אפילו כשמתכוון לעצים עד שיעשה שינוי.

לפי זה השינוי אינו הסיבה המרכזית להיתר, אלא הוא רק מצטרף כהשלמה משנית, ואין אפוא מכאן מקור לדין שינוי.⁹

חלק ג - דין עשיית אמת המים ומשמעותו לדין שינוי

היתר עשיית אמת מים בשביעית

במשנה מובאת המחלוקת הבאה (מ"ק א', א):

רבי אלעזר בן עזריה אומר: אין עושין את האמה בתחילה במועד ובשביעית, וחכמים אומרים: עושין את האמה בתחילה בשביעית.

את דעתו של ראב"ע מסבירה הגמרא (ד, ב):

פליגו בה רבי זירא ורבי אבא בר ממל. חד אמר: מפני שנראה כעודר (רש"י: לצורך שביעית, שהרי חופר כעודר), וחד אמר: מפני שמכשיר אגפיה לזריעה (רש"י: כשחופר האמה ומניח העפר שבאמה על שפת האמה - מתקן אגפיה לזריעה, דעביד לה ארעא ריכא). תוספות מביאים שתי אפשרויות בהסבר הבעיה שבהכשרת אגפיה לזריעה (ד"ה "מפני"):

ונראית חרישה ממש שסבורין הרואין שלכך מתכוין, אי נמי חשיב ליה עבודת קרקע ממש.

ומוסיפים התוספות להבהיר את פירושם השני:

ואף על גב שאינו מתכוין לכך מיהו מלאכה היא ואף על גב דאמר ר' שמעון דבר שאין מתכוין מותר הא אמרינן מודה ר' שמעון בפסיק רישיה ולא ימות.

9. וכעין זה כתב החזו"א שביעית י"ט, יד.

לפי הפירוש הראשון שמדובר במראית עין, ניתן להבין בפשטות את דעת חכמים שלא חששו לכך במקרה זה. אולם, לפי הדרך השנייה צריך להבין מדוע חכמים מתירים את הדבר ואינם רואים בכך חרישה. מסבירים התוספות:

ורבנן סברי כיון דע"י שינוי עביד ליה לאו מלאכה היא ומותר דלא שמיה חרישה.

כיון שההלכה נפסקה כחכמים נמצא ששינוי משפיע על הדין ומתיר. ושוב, כמו בדיוננו על קציצת בתולת שקמה, יש לשאול כיצד מתבאר הדבר לאור ההנחה שאין בשביעית דין מלאכת מחשבת.

אלא שקודם לביור נקודה זו, עלינו להעיר שיש לבדוק האם לדברי תוס' אלו משקל גדול, שכן הם נאמרו כהסבר לדעת חכמים, וזאת רק לפי אחד ההסברים בגמרא לדעתו של ראב"ע האוסר, ואינם תואמים להסבר השני לדעתו לפיו טעמו שנראה כעודר.¹⁰ כמו כן, גם טעם זה לאיסור התפרש כפי שראינו לעיל על ידי התוספות בשתי דרכים, ורק לפי הדרך השנייה נאמר ההסבר הרואה בשינוי גורם משפיע ברובד הדאורייתא.

לגבי הנקודה הראשונה, שאלת הטעמים השונים לדעת ראב"ע, יש להזכיר שאמנם המאירי נקט כעיקר את הטעם של "נראה כעודר" (שם):

פ' בגמ' הטעם מפני שנראה כחופר לצורך זריעה וחכמים לא חששו על כך מפני שהחופר לזריעה חופר ומניח במקומו וזה חופר ומטיל לחוץ ומתוך כך הם מתירין לעשותה מתחלה בשביעית ואם היה חופר ומתקן העפר על אגפיה אף חכמים מודים באיסור מפני שמכשיר אגפיה לזריעה ואף על פי שאינו מכין לכך מ"מ עבודה גמורה היא ואין כאן הוכח שלא יהא מתכוין לכך.

כלומר, רבי אלעזר בן עזריה אוסר אפילו כשאינו מכשיר את האגפים, משום שנראה כעודר, וחכמים חולקים על כך, אך מודים לאסור כאשר מכשיר את האגפים. אבל מדברי הרמב"ם ניכר שאין דעתו כך (שמיטה ויובל א', ט):

ועושין את אמת המים כתחלה.

וכפי שכתב בדרך אמונה סקפ"ב:

ואין נ"מ אם זורק את העפר חוץ לשדה או נותנה על שפת אמת המים ולא היישינן שנראה כעודר ולא שמכשיר אגפיה לזריעה.

10. שכן אם רבי אלעזר בן עזריה אוסר גם משום שנראה כעודר, אז יתכן שחכמים אינם חוששים רק לטעם זה, אך גם הם מודים שיש לאסור משום שמכשיר אגפיה לזריעה. ולפי זה המחלוקת תהיה רק במקרה שאין לחשוש להכשרת האגפים, וכגון שמשליך את העפר במרחק רב מהאגפים ומתוך כך הוא מתפזר. אומנם, אם גם רבי אלעזר בן עזריה אוסר רק משום הכשרת האגפים, ורק באופן שהם אכן מוכשרים, אז ודאי שחכמים אינם חוששים לכך.

אלא שעדיין לא ברור מהי נקודת המחלוקת בין חכמים לראב"ע, וממילא האם השינוי מהווה גורם משמעותי לדעת הרמב"ם. למרות זאת, נראה שיש משקל משמעותי לדברי התוס', שכן, יתכן שההבדל בין הסברי התוספות הוא רק בדעת רבי אלעזר, אך גם הדרך הראשונה מסכימה לעקרון שהתבאר בדעת החכמים.

שינוי משמעותי יותר מהרגיל

כפי שראינו ביחס לדברי הרמב"ם, גם כאן מצאנו דעות המסבירות את גדר הדין באופן שאינו קשור במלואו לדין שינוי שנאמר בשבת, ואחרות הרואות בדברי התוספות מקור לכך שדין שינוי נאמר גם בשביעית. הרב נסים קרליץ הסביר את ייחודיות ההיתר לאור המבואר בתוספות בהסבר דעת ראב"ע. לדבריו ההיתר מבוסס על השילוב בין חוסר הכוונה לשינוי (חוט השני שביעית, עמוד פ"ד):

אף שאינו מתכוון בפסיק רישא אסור, מ"מ מותר, משום דבמלאכות שביעית כשאינו מתכוון להם וגם עושה המלאכה בשינוי לאו מלאכה היא אף כשהוא פסיק רישא, מפני שהשינוי מוריד את האיסור שבפסיק רישא והו"ל אינו מתכוון ומותר, והטעם שכשעושה מלאכה ומתכוון לה הרי שיש כאן מעשה גמור של מלאכה, אבל כשלא מתכוון כלל למלאכה וגם עושה בשינוי הרי שאין כאן צורת המלאכה הנעשית ברגילות, ובזה י"ל דאף כשהוא פסיק רישא... אין זה נחשב כמתכוון... אמנם אם עושה מלאכה בשביעית ומתכוון אליה ועושה בשינוי אסור מן התורה.

כלומר, תוספות אינם סבורים כדעת הרמב"ם שחוסר הכוונה מתיר בשביעית גם במציאות של פסיק רישא, ולכן לדעתם בפסיק רישא הדבר אסור. אולם, בצירוף שינוי משתנית צורת המלאכה והדבר מותר. לפי זה, השפעת השינוי אמנם גדולה יותר מדרכו של הרב קוק לעיל בהסבר דברי הרמב"ם בבתולת השקמה,¹¹ אך עדיין השינוי כאן אינו זהה לדין שינוי שקיים בהלכות שבת, סיבה עצמאית להיתר, אלא פרט במכלול.

חילוק בין שני סוגי שינוי

הרב אלישיב צועד בהסבר התוספות בעקבות האגלי טל המחלק בין שינוי במעשה, דין בהלכות שבת בלבד, לבין שינוי באיכות הפעולה, בתוצאה, המשפיע בכל התורה כולה, וכותב (קובץ תשובות ה"א סימן ר"ל):

11. שם ראינו שחוסר הכוונה מתיר מהתורה לבדו גם בפסיק רישא, ורק חכמים הם שהצריכו גם שינוי למנוע מראית עין. וכאן אנו רואים שלולי השינוי פסיק רישא היה אסור מהתורה כן שלשינוי השפעה על איסור תורה.

מש"כ התוס'... זה דווקא כשהשינוי הוא בחרישה עצמה, אבל כשהשינוי הוא בחרישה הוא באופן הפעולה שהוא עושה כלאחר יד, אבל התוצאה הוא כאילו היה עושה כדרכה בזה יש הבדל בין שבת לשביעית.

להבנתו, טיב החרישה שונה במקרה זה בו האדם אינו חורש ישירות את האדמה שעל שפת הנהר אלא מביא לשם אדמה רכה. וממילא אין מכאן מקור לדין שינוי במעשה בלבד. אמנם לפי זה שינוי ישפיע בכל מקום שבו נוכל להגדיר שינוי הבדל ברור בתוצאה.¹²

חלק ד - הסבר דין שינוי בשביעית

דין שינוי קיים גם בהלכות שביעית כבהלכות שבת

לאחר הצגת שני המקורות והבירור האם ניתן ללמוד מהם, עלינו לעסוק בשאלה העקרונית, מדוע יתכן ושינוי משפיע על הלכות שביעית.

על דברי תוספות שדין מלאכת מחשבת אינו קיים בשביעית, כתב הקרן אורה (מועד קטן יג, א):

אין זה מוכרח, דבשביעית נמי בעינן שיתכוין לעבודת הארץ, ולהכי התירו כמה דברים בתוך של חבירו, וכן מבואר בדברי הרמב"ם ז"ל בה' שמיטה פ"ב לענין נטילת גדר של אבנים דבכוונתו תליא מילתא, אם הוא מכוין לתקן הארץ אסור ואם לאו מותר.

גם האגלי טל תמה על דבריהם (הגה"ה בתחילת מלאכת חורש):

מפרק ד' דשביעית מ"א ומ"ד דמחלק בין מתוך שלו לשל חברו דמתוך שלו לתקן הקרקע עביד משא"כ בשל חברו אינו חושש לתקן הקרקע... ואי אמרת דבשביעית לא בעינן מלאכת מחשבת אפילו אינו מתכוון ליפות את הקרקע נמי דהא מודה ר"ש בפסיק רישא.

12. וכ"כ בשמו גם חתנו הרב חיים קנייבסקי בדרך אמונה (פ"א, ציון ההלכה ס"א). וכן כתב גם הרב מרדכי גרוס (שיעורי שביעית עמוד י"ד) וראה עוד מש"כ הרב אשר וייס (מנחת אשר שביעית סימן ג): "כל פטור כלאחר יד בשבת אינו אלא משום דבעינן מלאכת מחשבת ובשביעית הרי לא צריך מלאכת מחשבת... ומש"כ התוס' במו"ק ד והרמב"ם בפ"א הכ"א דאם עושה שלא כדרך עבודתה אין בו איסור תורה אין זה משום גדר שינוי אלא... דכשיש שינוי במהות המלאכה אין זה בכלל עבודת הארץ שנאסרה". ונראה שלדבריו מדובר בשינוי יותר משמעותי מאשר הבדל בתוצאה. לשון דומה מצאנו במקדש דוד (שביעית נ"ג ד"ה "והנה בירושלמי") שכתב, בשונה מדבריו בסימן אחר שיובאו להלן, "אבל שנוי כזה המאבד את שמו מותר, וכמו שכתבו התוס' מו"ק (ד': ד"ה מפני)".

וכוונתו כנראה, שאם נאמר שיש בשביעית דין מלאכת מחשבת, נוכל להסביר שעבודה אצל חברו מוגדרת כפסיק רישא דלא ניחא ליה, הנחשב לכמה דעות מלאכה שאינה צריכה לגופה.¹³ נוסף לדברי התוספות במו"ק שלמדנו לעיל, שמהם ביסס האגלי טל את דבריו שדין מלאכת מחשבת קיים גם בשביעית,¹⁴ הוכיח זאת האגלי טל גם מרש"י שמסביר את דברי רבא שתולדות בשביעית לא אסר רחמנא (מו"ק ג, א): "כגון משקה זרעים שלא היה במשכן - לא אסר רחמנא". דברים שמהם עולה הקשר למשכן גם בשביעית. מה שמביא אותו למסקנה (שם):

מכל הני משמע דגם בשביעית בעינן מלאכת מחשבת.¹⁵

לאור דברים אלו כתב הרב גורן (משנת המדינה עמוד 236-237):

אם מלאכת מחשבת אסרה תורה כוחה יפה גם בשביעית ממילא יש להתיר כל עבודה בשדה העשויה בשינוי כמו לענין שבת, ולפחות שלא יהיה עליהן איסור תורה. ואם שביעית בזה"ז דרבנן כפי מסקנת הגרא"ה קוק וחבריו, בדרבנן יש להתיר בשינוי לכתחילה... לפי זה אפשר בשעת הדחק להתיר אם רוצים לסמוך על שיטת רש"י וסיעתו בזה, ויתכן שגם הרמב"ם סובר כוותיה... שאפשר בשעת הדחק להפעיל את הידית להורדת המחרישה והמזרעה בשינוי, דהיינו ע"י המרפק או בשינוי אחר שאין רגילים לעבוד כן.

זוהי אפוא הדרך הראשונה בהסבר השיטה שדין שינוי נאמר גם בשביעית: גם בשביעית הוא נובע מדין מלאכת מחשבת, ודין מלאכת מחשבת נאמר גם בשביעית.

שינוי מתיר בשביעית מלימוד מיוחד

המקדש דוד הסביר שדברי הרמב"ם על בתולת שקמה ודברי התוס' על עושה אמת המים נובעים מדין שינוי כפשוטו, וביאר שהם למדו זאת מההיתר לקצור בשינוי (סימן נ"א):

ונראה דלמדו זה מקצירה דע"י שינוי מותר כדאמרינן (שביעית פ"ח מ"ו) תאנים של שביעית אין קוצין אותן במוקצה אבל קוצץ אותם בחרבה, ואמרינן בת"כ ענבי נזירין לא תבצור כו' לא תבצור כדרך הבוצרין, מכאן אמרו תאנים של שביעית אין קוצין אותן במוקצה כו', ומזה למדו לכל עבודות בשביעית שאינו אסור רק כדרך עבודתן אבל ע"י שינוי מותר.

13. כמבואר בתוס' שבת קג, א ד"ה "לא צריכא".

14. מה שמצריך לומר שישנה מחלוקת בין שני דיבורי תוספות במסכת אחת.

15. ומעניין שבמספר מקומות הזכיר האגלי טל את שיטת התוס' ונראה שראה בדבריהם דבר מוסכם - ראה זורע סוף ס"ק ב' וס"ק כ"א. ויעויין עוד באהלה של תורה שביעית ח"א סימן ז, שביאר דברי תוס' בשבת ע"ג ע"ב ד"ה "זומר" כתואמים להבנה שדין מלאכת מחשבת קיים גם בשביעית.

הרב חיים פנחס שיינברג הרחיב כיוון זה וביאר את הסברה שבהרחבת ההיתר שנאמר בקצירה לשאר המלאכות, הרחבה קשה לכאורה (אורייתא ט קיח-קכ):

כתב הרמב"ם בפ"ד ה"א... שלא יקצור כדרך שקוצר בכל שנה... ובהלכה כ"ב... לא יאספם כדרך שאוסף בכל שנה... וממה שמותר לקצור דווקא מעט מעט, מבואר שלדעת הרמב"ם הגדר של כדרך הקוצרים פירושו כשקוצר הרבה כדרך בעלות והוא ההיפך מהנהגת מנהג הפקר בפירות... ונלע"ד יסודו ע"פ מה דאיתא בגמרא סנהדרין ל"ט, ע"א מ"ט דשביעתא וכו' אמר הקב"ה לישראל זירעו שש והשמיטו שבע כדי שתדעו שהארץ שלי היא... הרי מבואר שהשביטה ממלאכה בשביעית כדי להכיר שאין האדם בעל הארץ אלא דווקא הקב"ה, ולכן אין לנהוג בארץ מנהג בעלים בשביעית... והיה מסתבר לומר שה"ה נמי בכל איסורי עבודת קרקע וכפשוטו הגמרא בסנהדרין בזריעה שעקר הקפדת התורה שלא יהא עסוק בפעולות שמהן מוכח שנוהג בקרקע מנהג בעלים... ולפי"ז בכל האיסורים... אין עקר האיסור בפעולה הנעשית אלא במה שע"י פעולת המלאכה העובד מוכיח שנוהג בקרקע מנהג בעלים ויוצא מזה כמה נפ"מ למעשה... יש לבאר למה פטור בשינוי ואע"ג דשביעית לא בעינן מלאכת מחשבת... עיין מו"ק ד, ע"ב... בתוד"ה מפני... שהביאור הוא דכשמשנה לא הוי דרך עבודת השדה כדרך הבעלים, כי הבעלים עושים את הכל באופן הכי טוב ומועיל בלי שינוי.

לדבריו, יסוד האיסור בשביעית הוא הפגנת הבעלות על הקרקע, והשינוי מתיר משום שאין במלאכה הנעשית בשינוי משום הפגנת בעלות. החידוש בדברי הרב שיינברג הוא ההשוואה והחיבור שבין מלאכות קצירה ובצירה ובין זריעה וזמירה, שהרי ודאי שהקצירה והבצירה לא נאסרו לחלוטין, שכן נאמר "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה", וא"כ ודאי שהם נאסרו רק כדרך הבוצרים, ויתכן שמשום הפגנת הבעלות הקיימת רק בקצירה כדרך הבוצרים, אבל בזריעה וזמירה, מלאכות שבהן לא נאמרה הבחנה זו, מנין שגדר האיסור יהיה שווה ושגם הן אסורות מצד הפגנת הבעלות?

הסבר לדבר ניתן למצוא בדברי הרב שאול ישראלי שעסק בענין דומה (התורה והמדינה ג):

מכיון שהמצוות עשה של ושביתה הארץ מותנית היא בלא תעשה כמו שכתב הרמב"ם שכל העושה אחת מארבע מלאכות הללו עובר בעשה ול"ת, והיינו כשעושה אותם דווקא באופן שחייב על הל"ת, אז הוא שעובר על המ"ע. יוצא מזה שכל שאינו בוצר כדרך הבוצרים, גם במ"ע של ושביתה הארץ אינו עובר. ומכאן שעיקר המ"ע אינו בזה שהאילן יבצר או לא, אלא שלא תובלט הבעלות... ומכיון שהמ"ע כללי לכל ארבע המלאכות ודאי אינו ניתן להתפרש לשיעורין לקצירה ולבצירה מצד השבתת הבעלות ולזריעה או זמירה מצד עצם השבתת המלאכה,

ע"כ יוצא ברור שמ"ע זה... לכל העבודות האסורות, אינו תלוי לגמרי בזה שהשדה נעבדת... אלא בעיקר באיזו מידה מובלטת הבעלות.

כלומר, הנקודה המחברת בין המלאכות ומאפשרת ללמוד על אופיין מקצירה ובצירה היא מצוות העשה שנאמרה בכולן וודאי שגדרה זהה.

אמנם, יש להעיר על דבריו שתי הערות: ראשית, אף לגבי קצירה ובצירה, ובעיקר לגבי מי ש"קצר לעבודת הארץ" (רמב"ם שמו"י ד, א) יש לדון האם גדר האיסור הוא אכן הבלטת בעלות ולא עצם המלאכה.¹⁶ שנית, הנחתו של הרב ישראלי שהעשה מוסב גם על קצירה ובצירה ולא רק על זריעה וזמירה צריכה בירור, שכן לשון הרמב"ם (שמו"י א', א):

וכל העושה מלאכה מעבודת הארץ או האילנות בשנה זו ביטל מצות עשה ועבר על לא תעשה שנאמר שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור.

משתמעת מלשונו הבחנה בין זריעה וזמירה שבהן יש עשה, לבין קצירה ובצירה שבהן אין עשה, ואם כך הם פני הדברים, הרי שיש לדחות את ראייתו של הרב ישראלי לכך שגם זריעה וזמירה נאסרו משום הבלטת הבעלות. אולם מראשונים ואחרונים נראה שהעשה אכן נאמר בכל המלאכות.¹⁷

לרואים בשינוי גורם משמעותי גם בהלכות שביעית, ניתן לצרף גם את החזון איש הכותב (י"ח, ו):

יש לעיין למ"ד מו"ק ג, א דתולדות דאורייתא למה רשאי לעשות אשפתות דמ"מ מזדבל אותו המקום, ונראה דבשינוי לכו"ע אינו אסור מן התורה.

חלק ה- גדר מצוות ושביתה הארץ ומשמעותו לדין שינוי

דין שינוי באיסורי הפצא

דיוננו סביב שני המקורות דלעיל, בתולת השקמה וחפירת האמה, היה האם ניתן ללמוד מהם שדין שינוי נוהג בשביעית. אחר כך, דנו בהסברים להשפעת השינוי בשביעית, אם הוא אכן משפיע. לדיון זה נדרשת תוספת בדיון בסברה, וזאת לאור הבחנה בין סוגי איסורים שונים. הובאו לעיל דברי הרב פרנק המוכיח מהגמרא בבכורות שדין שינוי אינו נוהג אלא בשבת, ש"הרי אף על גב דביו"ט שרי משום דהוי כלאחר יד מ"מ לגבי בכור הוצרך להקדים דמה"ט שרי משום דס"ל תולש לאו גוזז הוא דאין כאן מעשה איסור". החזו"א הסכים לכך שמגמ' זו מוכח שדין שינוי

16. וראה עוד חוט שני פ"ד הכ"ב סקל"ו, וכן במאמרו של הרב אריה ויזל (המעין ניסן תשע"ה).

17. וראה מנחת שלמה שביעית סימן ו' שדייק ברמב"ם כפי שדייקנו, אבל הראה שאין זו המסקנה העולה משאר המקורות.

לא נאמר בבכור, אך הסביר זאת אחרת ולפי דבריו נדחית ראיית הרב פרנק לכך שדין שינוי נאמר רק בשבת (בכורות כ"א, ה):

נראה דבבכור לא שייך כלאחר יד דהתם איסור חפצא דקדושת הבכור אוסרת הגזיזה וכל שגוזזו אסור ולכך הוצרך לומר תולש לא אסרה תורה, אבל בשבת וי"ט מלאכת מחשבת אסרה תורה ושינוח האדם ממלאכה זו ולאחר יד לאו מלאכה כמלאכה שעושה בחול הוא.

דין שינוי אינו נוהג בבכור משום שזהו איסור חפצא, אך הוא כן ינהג באיסורי גברא. מעתה יש לדון בשביעית לאור דברי המנחת חינוך (מצוה קיב):

ודע דשביעית בענין א' חמור משויו"ט, דבשויו"ט איכא איסור על העושה מלאכה בעצמו, אבל ע"י עכו"ם הוא רק שבות אך יש עשה בשבת דבהמתו צריכה לשבות... אך שאר מלאכות כגון חרישה וזריעה עובר אם עושה בעצמו אבל ע"י עכו"ם אינו עובר כלל, ובשמיטה אם עושה עבודת הארץ כגון שחורש שדהו או זורע או קוצר ע"י עכו"ם נהי דהל"ת של עבודת הארץ אינו כי הכל כתוב לנוכח שדך לא תזרע, אך בעשה עובר בכל עבודת קרקע אפילו ע"י אחרים דכתיב שבת שבתו יהי' לארץ ושבתה הארץ מבואר גזירת הכתוב דהארץ תשבות וכמו שמצוים על שביתת כלים ושביתת בהמה בשבת כן מוזהרים על שביתת הארץ בשמיטה.

לפי דרך זו, ולפי חילוקו של החזון איש בין מצוות בחפצא שבהן לא נאמר דין שינוי ובין מצוות בגברא שבהן נאמר דין שינוי, יש מקום לאסור מלאכה בשינוי בשביעית מדין מצוות עשה של ושביתה הארץ. כיוון חשיבה זה אכן עולה מדברי הרב פרנק.¹⁸ בתחילה הוא רצה לומר:

דאף את"ל דע"י גרמא אינו עובר, אבל מ"מ עשה דשביתת הארץ איכא.

ועל כך הוא מביא:

הקשה הגר"י קלמס מתוס' מו"ק ד... שכתב ורבנן סברי כיון דע"י שינוי עביד לאו מלאכה הוא... והנה אי כדברינו א"כ אכתי תקשי דאף דבעביד ע"י שינוי י"ל דמצד האדם אין זה מלאכה, אבל לגבי השדה יעבור משום ושביתה הארץ, אלא ודאי דליכא עשה כלל בלי ל"ת.

הרי שהשווה הרב פרנק בין גרמא לשינוי בנקודה זו. בהמשך הביא הרב פרנק תירוץ בשם אחיינו לקושיה על חידושו שמלאכה בגרמא אסורה מצד העשה מדברי התוספות המתירים מלאכה בשינוי:

18. הדרת הארץ עמודים ס"ג-ס"ה וראה הר-צבי זרעים ח"ב ל"ב-ל"ד.

דהרדב"ז על הרמב"ם [פ"א ה"ד] כתב דבחורש ואינו זורע אינו עובר כלום, דכל עיקר האיסור הוא בשביל עבודת קרקע, היינו שעושה שהארץ תצמיח, אבל בחרישה לחוד אינו עובר ורק הוא אסור מצד עבודת האדם, וע"י שינוי מיפטר ולכן שאני חרישה מזריעה ע"י גרמא.

כלומר, דברי התוספות הרי נאמרו לגבי חרישה, וחרישה אסורה רק מצד איסור הגברא ולא מצד החפצא, שהרי היא לכשעצמה אינה מצמיחה ואינה מפרה את שביעת הארץ. ונראה שבכך יישב את הקושיה ונשאר בהשוואה בין גרמא לשינוי.¹⁹ נראה שגם הסוברים ששינוי בדרך העשייה אינו נוהג אלא בהלכות שבת, עשויים לסבור ששינוי בתוצאה משפיע גם בהלכות אחרות, כדברי האגלי טל, וממילא תהיה נפ"מ מדברי הרב פרנק גם לדידם, ששינוי בתוצאה לא יתיר בשביעית.

מצוות ושבתה הארץ, מצווה בחפצא?

כאמור, דברי הרב פרנק נאמרו לדעת המנחת חינוך. מצאנו לפחות שלוש דעות החולקות על המנחת חינוך. לאחר הצגתן נוכל לדון בשאלה האם חידושו של הרב פרנק לגבי שינוי נכון לפיהן.

בקצה השני מצויה ההבנה ששביעית היא מצווה על הגברא בלבד (מנחת שלמה שביעית עמוד פ"ז):²⁰

יותר נראה... שעקר כוונת הכתוב הוא רק לומר שהעובד בשביעית חוץ ממה שעובר בלאו עובר גם בעשה דושבתה הארץ, אבל לא שיש כאן חיוב שביעת השדה בשביעית כמו בשבת, דלפי"ז לא מצאנו ידינו ורגלינו בהשכרת בתים לאנשים חשודים שזורעים גם בשביעית בגנות שלפני הבתים, או שמעמידים שם עציצים נקובים, דלפי זה יתחייב בעל הבית להפקיר את גינתו בשביעית.

בתווך מצויות שתי דעות. דעת מרן הרב קוק הסבור שהמצוה אמנם גם על הארץ, אך אין עוברים אלא בעבודת ישראל (קונטרס אחרון לשבת הארץ א')

נראה שצורת המצוה כך היא, שיש מצוה שתשבת הארץ... אלא כיון שאין שביעתה של הארץ מתבטלת כי אם ע"י מה שבר חיובא עובד אותה, אבל אם נכרי שאינו מצווה על שביעתה עובד אותה, הרי היא לגבי שביעת הארץ כאילו עובד אותה קוף בעלמא או שהיא מתעבדת מאליה ע"י איזה כח מכוחות הטבע... ע"כ אי אפשר שתהיה מתבטלת שביעת הארץ כי אם ע"י ביטול של ל"ת.

19. בדרך זו הולך גם הרב מרדכי גרוס התולה את שאלת השפעת השינוי על איסורי שביעית בחקירה זו, וראה שיעורי שביעית עמוד יד.

20. וראה מעדני ארץ שביעית סימן י"ג ומשפטי ארץ עמוד 77.

ודעת הרב אשר וייס הסבור שעוברים אמנם בעבודת גוי, אך רק כאשר הגוי עושה רצון ישראל ועובד עבורו (מנחת אשר שביעית א):

(לדעת המנחת חינוך) אף כשגוי עושה מלאכה בשדהו לצרכו, עובר הישראל בעל השדה דמ"מ אין שדהו שובת, לדידן אין בכך איסור כלל דאין איסור בעצם העובדה שגוי עשה עבודה בשדהו אלא במה שהישראל עושה עבודה ע"י הגוי, ולא כשהגוי עושה לרצונו ולדעתו.²¹

מעתה יש לשאול, האם דברי הרב פרנק האוסר על מלאכה שינוי מכוח העשה של שביעת הארץ יהיו נכונים גם לפי הדעות האחרות. נראה שלדעתו של הרב וייס, כאשר יהודי או גוי עושים עבור האדם מלאכה בשדהו, בעל השדה יעבור גם אם יעשו מלאכה בגרמא או בשינוי. מה שאין כן לדעת מרן הרב קוק המגדיר שרק העובר על הלאו גורם לביטול העשה, ואצ"ל לדעה החולקת על המנחת חינוך באופן עקרוני, אין לאסור על שינוי וגרמא מצד מצוות העשה.

אולם, בדעת הרב קוק הדברים אינם פשוטים, והרב יעקב אריאל הבין אחרת מדברינו, ולדעתו גם הרב קוק יודה לאסור בגרמא, וההשוואה בין הלאו והעשה נאמרה רק ביחס לנכרי (באהלה של תורה ח"ג, סימן ה):

דעת מרן הרב זצ"ל... שהעשה לא בא להוסיף על הלאו... ועפ"ז התיר אמירה לנכרי בשביעית מהתורה, ואעפ"כ נראה שלדעתו גרמא חמור יותר... כי בגרמא נוצר שילוב בין הלאו והעשה, שהארץ לא שובתת כתוצאה ממעשיו של הגורם, ולזה נתכוונה התורה בהגדירה את מלאכות שביעית בלאו ועשה גם יחד, ולא דמי לגוי... ומכיון שאין החיוב על הארץ לשבות אלא ממעשה ישראל אין באמירה זו איסור מן התורה... ואולי יש לחלק בין גרמי קרוב לגרמא רחוק על דרך שיטת הר"י בתוס' ב"ב כ"ב, ע"ב, ורק גרמי קרוב ניתן ליחסו לאדם הגורם והוא אסור.

כלומר, גם הרב קוק מסכים ששביעית היא איסור הפצא, שאנו מצווים לדאוג שהארץ תשבות, ולכן הוא אוסר בגרמא, ודבריו נאמרו רק ביחס לנכרי – שמלאכת נכרי אינה מפרה את שביעת הארץ, שכן המצווה היא שהארץ תשבות ממלאכת ישראל. אם כן, בהמשך לדברי הרב פרנק המשווים בין גרמא לשינוי בנקודה זו, יש מקום לשקול אמירת דברים דומים גם על שינוי.

21. ולדעתו, לא רק בעשה עוברים בכה"ג אלא גם בלאו.

הכרעת הפוסקים בשאלת מהותם של איסורי שביעית אינה חד משמעית,²² ולדברינו, רק אם ננקוט כמנחת חינוך שהאיסור הוא כשביתת בהמתו בשבת, ואולי גם לפי הבנת הרב אריאל בדרכו של מרן הרב קוק, נצטרך לאסור שינוי מסיבה זו.

בירור דעת החזון איש

לאור דברי החזו"א שבאיסור הפצא, כגזיזת בכור, אין משמעות לשינוי, יש לדון בשיטתו בענין הגדרת איסורי שביעית. שכן לאור דבריו שהובאו לעיל ששינוי מתיר את איסור התורה בשביעית, ובהתחשב בשיטתו שדין שינוי לא נאמר באיסור הפצא, יש להסיק לכאורה שהוא חלוק על המנחת חינוך, ושביעית לדעתו היא איסור על העובד בקרקע. אולם שיטתו בענין זה דורשת בירור. במקום אחד הוא כותב (י"ז, כה):

בתוס' ע"ז משמע שאין האיסור של שביתת השדה תלוי בבעלות אלא העובד בשדה עובר... אבל אם עובד בה עכו"ם בשכירות אין ישראל עובר... אבל בתוס' הרב אלחנן... מבואר דמצווה על שביתת שדהו ממש... מיהו קשה למ"ד תולדות דאורייתא למה אינו עוקר האילנות והספיחין וע"כ שאין שביתת הארץ כשביתת בהמתו אלא שתהא שובתת ממלאכת אדם בה, אבל לנטוע קודם שביעית שתקלוט בשביעית מותר מן התורה, ויש מקום לומר דדוקא בעובד בה ישראל ולא בעובד בה עכו"ם, אבל בתוס' הרב אלחנן שם מבואר דאף בעובד בה עכו"ם... אבל בר"מ... העובד עובר בעשה... ולפי זה מן התורה יכול לזרוע ע"י עכו"ם.

החזו"א אינו מכריע אפוא האם בעל השדה עובר כאשר יהודי אחר עובד בשדהו, וגם אם הוא עובר כאשר יהודי עובד, לא ברור אם יעבור בגוי.

במקום אחר הוא כותב (כ"א, יז ד"ה דין):

דין הפועל כדין בעה"ב וכל שמותר לבעה"ב מפני ההפסד מותר גם לפועל לעשות אצל בעה"ב וכל העבודה האסורה אסור לפועל לעשות והעבירה על העובד וגם בעה"ב עובר בשביתת שדהו.

כאן נקט שבעל השדה עובר גם הוא, ולא פירט האם דווקא ביהודי שעובד או שמא גם בגוי. הרב ניסים קרליץ ראה בדבריו האחרונים של החזו"א הכרעה למעשה בשאלה העקרונית:

למעשה נקטינן להחמיר ולפיכך אסור לעבוד בשדהו בשביעית אף משום עשה דשביתת הארץ, בין כשבצמו עובד בה בין ע"י אחרים ואפילו הם גויים.

22. ראה קונטרס אחרון לשבת הארץ, ילקוט יוסף שביעית פ"א סי"ז, משפטי ארץ פרק ה, ושמטיה-

אולם, יש מקום לומר²³ שלדעת החזו"א אין להחמיר כמנ"ח, אלא האיסור קיים רק כאשר היהודי או גוי עובדים בשדה לרצונו של בעל הבית ולא כאשר הם עובדים לצרכם. וכלשון החזו"א: "עובד בה... ע"י אחרים". כפי שהזכרנו לעיל, מצירוף אמירותיו של החזו"א על חוסר השפעתו של שינוי באיסורי חפצא ועל השפעתו באיסורי שביעית, ניתן לסייע להבנה שלא נקט להחמיר כמנ"ח, שכן אז לא היה מיקל בשינוי. הגדרת האיסור היא אפוא בגברא ולא בשדה, אך מכל מקום כיון שכל ענין השביתה בשביעית ומהות גדרה אינה משום הגברא כמלאכת שבת, אלא כדי שהארץ תשובות לכן נאסר על האדם לשלוח גוי שיעבוד בשדהו, וכמו שנקט הרב וייס שם.

חלק ו- האם עשיית מלאכה ע"י סגולה נחשבת כשינוי

האם מותר לעשות סגולה שיצמחו פירות בשביעית

נקודה נוספת הקשורה לדיון זה עולה סביב דברי הרמב"ם (א, ז): "סוקרין את האילן בסקרא". מהר"י קורקוס (על אתר) ציין שמקור הדברים בתוספתא המוסברת בגמרא בשבת בדף סז ע"א:

ובשבת פרק במה אשה אמרו בשלמא טוענו באבנים דליכחיש חיליה פי' כי לפעמים משיר פירותיו לרוב שמנו אלא סוקרו למה ומשני כדי שיודיע שמשיר פירותיו ויבקשו עליו רחמים כל הרואים אותו.

בירושלמי התקשו ביחס שבין ההיתר לשים סיקרא למקור אחר שממנו עולה שאסור לעשות סגולה (שביעית ד, ז):

אין תולין תוכין בתאנה כיצד הוא עושה מייתי יחור מתאנה שטר ותולה בה ואמר לה הדא עבדת ואת לית את עבדת ולא כן תנא אילן שהוא מנבל פירותיו סוקרין אותו בסקרא ומטעינן אותו אבנים ומבהתין ליה דיעבוד אמר תמן דלא יתן פירותיו והכא דיעבוד לכתחילה.

מסביר הרידב"ז (שם):

אין תולין תוכין בתאנה ומפרש ואזיל מהו תוכין מייתי יחור מתאנה שטר ותולה בה ואמר הדא עבדת ואת לית את עבדת. פירוש דזהו לחש וסגולה שיתעבד האילן פירות ואסור הוא בשביעית למיעבד כן ופריך ולא כן תני אילן שהוא מנבל פירותיו עושין לו סגולה דסוקרין אותו בסיקרא ומטעינן אותו אבנים ומבהתין ל' דיעבוד וזהו סגולה שלא ישיר פירותיו [כדאיתא במס' מע"ש שזהו סגולה] אלמא דבשביעית מותר לעשות עניני סגולה להאילן ומשני דלא דמי דתמן הסגולה הוא

23. וראה מנחת אשר שביעית סימן א.

דלא יתן פירותיו פ' דלא ישיר פירותיו והכא דהסגולה הוא דיצמח כל עיקר וזהו אסור בשביעית אפ' סגולות.

כלומר, מותר לעשות סגולה כדי שהאילן לא יפסיד פירותיו, אך אסור לעשות סגולה שתצמיח פירות, וכפי שכותב בדרך אמונה על דברי הרמב"ם המתירים לעשות סיקרא (שם ס"ק סב):

ודוקא שלא ישיר פירותיו דהוי הצלת הפסד אבל לעשות סגולה שיעשה פירות כגון לתלות עלי' שטר לסגולה אסור.

בביאור ההלכה הקשה על האיסור לעשות סגולה להצמיח מהלכות שבת שבהן מבואר שמותר לצוד על ידי סגולה (שם):

ויש לעיין דבסנהדרין ק"א א' אמר' לוחשין לחישת נחשים ועקרבים בשבת ואין בכך משום צידה כדפירש"י וכ' במ"ב ס' שכ"ח ס"ק קמ"ג אף על גב דע"י הלחש אינו יכול לזוז ממקומו עד שנוכל לתופסו מ"מ מותר דאין זה צידה טבעית ויל"ע מ"ש גבי שביעית דאסור גם פעולה שאינה טבעית ומ"ש שבת דמותר.

והנה, הקהילות יעקב חילק בין שבת לשאר דיני התורה, בטענה שסגולה מותרת דווקא בשבת שבה נאמר דין שינוי (ב"ק סימן מ"ה):

דבשבת גם בעושה כלאחר יד פטור וכל היכא דהוי ע"י סגולה ולא בטבע לא עדיף מכלאחר יד דאין כך דרך עשיית המלאכה, ושאינו אלא על דרך סגולה י"ל שגם חז"ל לא גזרו.

לפ"ז מיישב בדרך אמונה את שאלתו (שם):

וראיתי לאאמור' זה"ה בב"ק ס' מ"ה שכל דבשבת דפטור גם כלאחר יד לא עדיף זה מכלאחר יד.

תירוץ זה לא יועיל לסוברים שדין שינוי נאמר גם בשביעית. ולשיטתם, נצטרך ליישב כתשובה הנוספת שהובאה בדרך אמונה:

וי"ל דיש לחלק בין שבת לשביעית דבשבת עיקר קפידת התורה שינוח ולא יעשה הוא מלאכה ולחשיה אין זו שום מלאכה אבל בשביעית שהתורה רוצה שהארץ תשבות כמ"ש בע"ז ט"ו ב' ודעת כמה ראשונים שגם ע"י גוי יש בזה חיוב דאורייתא ואפ' להחולקים עכ"פ האיסור הוא שהארץ לא תיעבד ולכן גם ע"י סגולה הרי הארץ נעבדה על ידו.

סגולה אסורה בשביעית משום שהמצווה שהארץ תשבות, וישראל אחראים על שביטת הארץ. עולה מדבריו שהסיבה לאיסור כלאחר יד בשביעית שהזכיר הרב פרנק, שביטת הארץ, היא סיבה גם לאסור עשיית הסגולה הדומה במקצת לכלאחר יד.

הדרך אמונה הקשה על סברת אביו שתלה את ההיתר בדין שינוי, "כיון דהדרך לעשות כן לכאורה אין זה כלאחר יד וצ"ע". יתכן שניתן ליישב את הדברים לפי דברי המנחת אשר על בישול בחמה, שישנם דברים השונים כל כך מהדבר המקורי, כך שגם הרגלם של האנשים לא יגדיר אותם כזהים לו.

בדרך אמונה שם הוסיף לחלק בדרך נוספת בין סגולה שבה האדם עושה מעשה ובין סגולה שבה הוא רק מתפלל:

ועי"ל דבאמת אין חילוק בין שבת לשביעית רק החילוק הוא אם עושה איזה מעשה או שאין עושה כלום רק לוחש, דכשעושה מעשה באמת גם בשבת יהא אסור אבל בלחישה בעלמא גם בשביעית מותר, תדע דהא טעם טוענו בסיקרא הוא כדי שיבקשו עליו רחמים כמ"ש בשבת ס"ז א' ואטו אסור להתפלל בשביעית על עץ שיעשה פירות (ובני רי"ש נ"י העיר דבתענית י"ט ב' אמרי' דמתריעין בשביעית על הגשמים מפני פירות האילן מבוואר דמותר להתפלל שיצמחו הפירות ואין זה עבודה האסורה בשביעית) וע"כ דכל שאינו עושה מעשה כמו כותב שטר ותולה בה או סוקרו בסיקרא אין זה עבודה כלל וה"ה דמותר ללחוש על עץ שיעשה פירות בשביעית ולתלות שטר אסור גם בשבת דמחזי כעובד בשבת.

ויש לשים לב לחידוש בדברים, שהרי יש מקום לשאול האם עשיית מעשה כבר הופכת את הדבר לחמור יותר אף אם תוכנו וצורתו אינם דומים כלל למעשים המקוריים שנאסרו? האם אין בכך שינוי מספיק גדול כדי להתיר את הדבר? ושמה יש לבאר את הענין בעזרת דברי החזון איש ולא להקשות כלל מהלכות שבת, וכך כתב החזון איש (י"ט, כ):

יש לעיין הלוא התירו הרבצה ולמרס באורז ולמה לא נתיר לעשות סגולה, ואין מדמין בדברי סופרים ופעמים נראה להם לחכמים לעשות גדר.

סיכום

בשאלת השפעת שינוי על איסורי שביעית חלוקות הדעות. יש הסבורים שהשינוי אינו משפיע כלל, ולדעתם דין שינוי נובע מדין מלאכת מחשבת ונאמר רק בשבת. מנגד, יש הסבורים שהתורה לא אסרה על מלאכה הנעשית בשינוי, או מתוך הנחה שדין מלאכת מחשבת קיים בשביעית או מתוך הבנה עקרונית שאין האיסור בעצם המלאכה אלא בהפגנת הבעלות שבה, ולפיהם המלאכה אסורה מדרבנן בלבד. ובתווכ, יש שמחלקים בין שינוי במעשה שנאמר רק בשבת לבין שינוי בתוצאה שנאמר גם בשביעית.

עסקנו בשאלה עקרונית נוספת העשויה להשפיע על שאלתנו: האם המצווה על האדם ואז יש מקום להתיר שינוי או על הארץ ואז ישנה אפשרות לומר ששינוי אסור.